

Grenzen: krachten en tegenkrachten

Verleden en heden
in West- en Midden-Europa

Floris van de Vooren



Eburon
Utrecht 2023

ISBN 978-94-6301-449-6

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2023 F.W.C.J. van de Vooren. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Voorwoord	15
1 Inleiding	17
2 West- en Midden-Europa	23
3 Staten en grenzen	27
4 Typologie van grenzen	55
5 Specifieke grenzen	159
6 Bijzondere grenssituaties	175
7 Ideaal en werkelijkheid	191
8 Grenswijzigingen	197
9 Ruimtelijke patronen van grenzen	255
10 Herhaalt de geschiedenis zich?	301
11 Afsluiting	305

Bijlage A	
Berekeningswijze van de kracht van een land	307
Bijlage B	
Internationale handel	311
Bijlage C	
Douane-unie, vrijhandelszone en economische unie	313
Noten	315
Bibliografie	321

Inhoud in detail

Voorwoord	15
1 Inleiding	17
2 West- en Midden-Europa	23
3 Staten en grenzen	27
3.1 Ontwikkeling tot een samenleving op staatsniveau	27
3.2 De homogeniserende invloed van de staat	29
3.3 Krachten en tegenkrachten	35
3.3.1 De grondslag van de analyse	35
3.3.2 Evenwicht in krachten en tegenkrachten	41
3.3.3 Verandering van krachten en tegenkrachten	45
4 Typologie van grenzen	55
4.1 Staatsgrenzen	55
4.1.1 Grensmarkering en grensbewaking	55
4.1.2 Nieuwe en verdwenen staten	58
4.1.3 Ministaten	63
4.1.4 Groene en rode staatsgrenzen	67
4.2 Regionale grenzen	71
4.3 Volkenkundige grenzen en taalgrenzen	83
4.3.1 Drie kwesties	83
4.3.2 Taalgrenzen in verschillende situaties	85
4.3.3 Taalgrenzen en staten	91
4.3.4 Regio's met een andere landstaal	107
4.3.5 Regio's met een eigen regionale taal	131
4.4 Religieuze grenzen	134

4.5	Ideologische grenzen	139
4.6	Maatschappelijke grenzen	140
4.7	Economische grenzen	144
4.7.1	Inleiding	144
4.7.2	Invoerbependingen	144
4.7.3	Beperkte mobiliteit van productiefactoren over de staatsgrenzen	150
4.7.4	Het gebruik van verschillende munteenheden	151
4.7.5	Europese Unie	153
4.8	Maritieme grenzen	155
4.9	Luchtruimgrenzen	157
5	Specifieke grenzen	159
5.1	Natuurlijke grenzen	159
5.2	Balansgrenzen	167
5.3	Culturele grenzen	170
5.4	Rechthoekige grenzen	171
6	Bijzondere grenssituaties	175
6.1	Enclaves	175
6.2	Corridors	183
7	Ideaal en werkelijkheid	191
8	Grenswijzigingen	197
8.1	Expansie en contractie van staten	197
8.1.1	Inleiding	197
8.1.2	Wijzen van expansie	198
8.1.3	Expansie wegens specifieke doeleinden	213
8.1.4	Oppervlaktemutaties van staten 1900-2000	220
8.1.5	Ondergang van staten	224
8.1.6	Overbelasting van staten	228
8.2	Vereniging van staten	229
8.3	Uiteenvallen van staten en afscheiding van regio's	241
8.4	Consolidatie van staten	249

9 Ruimtelijke patronen van grenzen	255
9.1 Van evenwicht tot evenwicht in grenzen	255
9.2 Vanaf ca. 1400 tot de Vrede van Westfalen (1648)	257
9.3 Vanaf de Vrede van Westfalen (1648) tot de Vrede van Utrecht (1713-1714) en het Verdrag van Nystad (1721)	262
9.4 Vanaf de Vrede van Utrecht (1713-1714) en het Verdrag van Nystad (1721) tot het Weens Congres (1814-1815)	270
9.5 Vanaf het Weens Congres (1814-1815) tot de Verdragen van Versailles (1919), St-Germain (1919) en Trianon (1920)	276
9.6 Vanaf de Verdragen van Versailles (1919), St-Germain (1919) en Trianon (1920) tot de Overeenkomst van Potsdam (1945) en het Verdrag van Parijs (1947)	282
9.7 Vanaf de Overeenkomst van Potsdam (1945) en het Verdrag van Parijs (1947) tot heden	291
10 Herhaalt de geschiedenis zich?	301
11 Afsluiting	305
Bijlage A	
Berekeningswijze van de kracht van een land	307
Bijlage B	
Internationale handel	311
Bijlage C	
Douane-unie, vrijhandelszone en economische unie	313
Noten	315
Bibliografie	321

1

Inleiding

Grenzen zijn denkbeeldige lijnen, waarbinnen het grondgebied van een volk zich bevindt en die het scheidt van andere volkeren. Grenzen zijn weliswaar denkbeeldig, maar in vroegere tijden werd hun overschrijding beangstigend gevonden wegens de confrontatie met het onbekende. Niettemin bleven de denkbeeldige lijnen ook een aantrekkingskracht op velen uitoefenen, niet alleen uit nieuwsgierigheid maar ook wegens nieuwe mogelijkheden van bestaan.

De geschiedenis laat zien, hoe de sympathie met het eigen volk meestal samenging met de antipathie jegens een vreemd volk met een andere taal en cultuur. Antipathie verhinderde echter niet, dat grenzen overschreden werden om met elkaar handel te drijven. Handeldrijven maakte zichtbaar, dat volkeren over bepaalde economische bronnen beschikken. Dat moedigde sommigen aan om zich daarvan meester te maken. In zo'n situatie kon een oorlog tussen volkeren ontstaan, met als resultaat expansie van het grondgebied van het ene volk en contractie van het grondgebied van het andere volk. Het overwinnende volk kon de exploitatie van economische bronnen overnemen en het kon zijn taal en cultuur de bevolking in het veroverde gebied opleggen. Het leidde tot migratie en cultuurvermenging. Het leidde in een latere historische fase er ook toe, dat *volkenkundige, taal-, religieuze en culturele grenzen* niet meer met de *staatsgrenzen* samenvielen. Het overwonnen volk kon zelfs zijn gehele grondgebied kwijtraken en cultureel ten onder gaan. *Vae victis!* (wee de overwonnenen!) zeiden de Romeinen niet voor niets.

Deze introductie roept drie hoofdvragen op:

- Welke typen grenzen zijn te onderscheiden?
- Waarom lopen grenzen, zoals ze lopen?

- Waarom veranderen grenzen?

Om deze hoofdvragen te kunnen beantwoorden, zullen we verschillende aspecten van grenzen onderzoeken. Het onderhavige boek geeft hiervan niet alleen een beschrijving, maar tracht ook de feitelijke situatie en de dynamiek te verklaren. Daartoe worden vier fundamentele elementen in de geschiedenis der grenzen onderscheiden:

- (1) locatie van de volkeren;
- (2) het grensmechanisme, dat de grensvorming en de grenswijzigingen inzichtelijk maakt;
- (3) redenen voor grenswijzigingen;
- (4) mogelijkheden om de kracht van het eigen land te vergroten en die van de tegenstander(s) te verzwakken, wat tot grenswijzigingen kan leiden.

Bovengenoemde drie hoofdvragen worden op basis van deze fundamentele elementen uitgebreid beantwoord en met historische en hedendaagse voorbeelden geïllustreerd. De fundamentele elementen kunnen tezamen als het substraat van de (historische) werkelijkheid worden beschouwd. Het verhaal van de grenzen biedt, naar zal blijken, een eigenstandige benadering van de geschiedenis.

De onderhavige studie betreft de grenzen in West- en Midden-Europa. Dit gebied omvat alle landen in West- en Midden-Europa vanaf de Atlantische Oceaan tot en met Finland, de Baltische Staten, Polen, Slowakije, Hongarije en Kroatië alsmede Malta. De grenzen van deze landen met Rusland, Wit-Rusland, Oekraïne, Roemenië, Servië, Bosnië-Herzegovina en Montenegro komen, waar relevant, aan de orde maar de landen zelf slechts zijdelings. De keuze voor West- en Midden-Europa is niet alleen een kwestie van een pragmatische begrenzing van de studie maar ook omdat – naar in hoofdstuk 2 zal blijken – de landen van West- en Midden-Europa tot op zekere hoogte een culturele eenheid vormen. We zullen in hoofdstuk 2 ook aangeven, waarom de *nadruk* in de studie ligt op de periode tot heden vanaf 1400.

In de beginfase van de mensheid bestonden enkel *samenlevingen op groepsniveau*. Zij konden zich tot *tribale samenlevingen* en vervolgens tot *samenlevingen op staatsniveau* ontwikkelen. De kracht van de samenleving nam daardoor aanzienlijk toe. Tegelijkertijd oefende de staat een *homogeniserende invloed* uit op de samenleving. Deze ontwikkelingen zullen in hoofdstuk 3 van het boek nader uiteengezet worden met definities van begrippen, waaronder het al eerder genoemde *grensmechanisme*. Het grensmechanisme bepaalt namelijk door de krachten en tegenkrachten van de staten, waar de grenzen tussen de staten komen te liggen. Tevens zal aandacht worden besteed aan de onderliggende factoren van deze krachten en tegenkrachten. Dit mechanisme staat centraal in onze uiteenzetting omtrent de grenzen.

Wanneer de staat zijn grondgebied weet uit te breiden, behoeven niet alleen de *staatsgrenzen* te veranderen. Zoals reeds is opgemerkt, kan dat gevolgen hebben voor de *volkenkundige, taal, religieuze en culturele grenzen*. In modernere tijden, wanneer de staat krachtiger is geworden, kunnen ook *ideologische, maatschappelijke, economische, maritieme en luchtruimgrenzen* veranderen. Door expansie verwerft een land nieuwe territoria, waardoor de vroegere staatsgrens in een *regionale grens* verandert. Daartegenover staat de verwerving van zelfstandigheid van een regio, die een regionale grens tot staatsgrens maakt. Regionale grenzen zijn vooral van belang, indien zij autonome regio's binnen het staatsbestel betreffen. De typologie van grenzen zal in hoofdstuk 4 uitgebreid aan de orde komen. Sommige van de daar genoemde typen grenzen hebben een specifiek karakter, doordat zij tevens *natuurlijke grenzen, balansgrenzen, culturele grenzen of rechtlijnige grenzen* zijn. Deze specificaties zullen in hoofdstuk 5 worden behandeld. Tenslotte zullen in hoofdstuk 6 bijzondere grenssituaties, met name *enclaves* en *corridors*, ter sprake komen.

Mensen hebben idealen, waaraan de werkelijkheid niet voldoet. Een voorbeeld van een ideaal is een wereld zonder grenzen, omdat grenzen als een kunstmatige scheiding van mensen kunnen worden opgevat. Daar staat tegenover, dat mensen gehecht zijn aan hun dorp of stad,

hun regio en hun land en deze wensen te beschermen en zo nodig met militaire kracht te verdedigen. Een ander kwestie is, of ideale grenzen denkbaar zijn. Hoofdstuk 7 zal aan idealen in relatie tot de werkelijkheid aandacht besteden.

Grenzen zijn aan veranderingen onderhevig. Grenswijzigingen worden veroorzaakt door:

- (1) expansie en contractie van staten;
- (2) vereniging van staten;
- (3) uiteenvallen van staten waaronder de afscheiding van regio's;
- (4) consolidatie van staten.

Contractie kan in het uiterste geval ook de ondergang van een staat behelzen. De consolidatie van staten kan met expansie en grenswijzigingen gepaard gaan, maar noodzakelijk is dat niet. Aan de hand van de geschiedenis zullen in hoofdstuk 8 grenswijzigingen systematisch worden beschreven en hun achtergronden worden verklaard.

Om ruimtelijke patronen van grenzen te onderkennen is in dit boek een poging ondernomen om de *evenwichten* in krachtsverhoudingen tussen de staten vast te stellen. Vredesverdragen pogen nieuwe machts-evenwichten tot stand te brengen, waarin de overwinnaars eisen en de verliezers inleveren. Er ontstaat dan een nieuw ruimtelijk patroon van grenzen. De nieuw gevormde grenzen op basis van een vredesverdrag zullen echter op den duur ter discussie worden gesteld ten gevolge van veranderingen in de krachtsverhoudingen tussen de staten. Het afgesproken evenwicht gaat teloor en er kan oorlog uitbreken, die met een nieuw vredesverdrag beëindigd wordt. Daarna begint het proces opnieuw. In hoofdstuk 9 zal het historische proces van vredesverdrag tot vredesverdrag met betrekking tot de grenzen worden beschreven.

De vraag stelt zich, of in de dynamiek van grenzen historische herhalingen voorkomen. Er wordt in dit verband soms gesteld, dat de geschiedenis zich herhaalt. Naar de mening van de auteur is de stelling

“De geschiedenis herhaalt zich” onjuist, maar ook is de stelling “De geschiedenis herhaalt zich niet” onjuist. Hoofdstuk 10 zal deze paradox ontrafelen.

Als afsluiting geeft hoofdstuk 11 een korte terugblik op de drie hoofdvragen van de studie en de fundamentele elementen in onze uiteenzetting van grenzen.

Wij maken nog drie opmerkingen, die op de mate van detaillering, voorbeelden ter illustratie van het betoog, en op de namen van steden en rivieren betrekking hebben.

In een beschrijving en verklaring van grenzen doet zich het probleem voor van de mate van detaillering. Grenzen lopen grillig door het landschap en soms door bebouwing en zijn met het verleden en het heden verbonden. Een minutieuze beschrijving van de grenzen en hun wijzigingen in West- en Midden-Europa kan door de overvloed van gedetailleerde gegevens en de verklaring van hun achtergronden de leesbaarheid belemmeren. De auteur heeft gekozen voor een uiteenzetting op hoofdlijnen, tenzij een detaillering voor de Nederlandse lezer interessant is.

De typologie van grenzen, de redenen van grenswijzigingen en de ruimtelijke patronen van grenzen zullen aan de hand van tal van voorbeelden uit de geschiedenis worden geïllustreerd. Daarbij zijn herhalingen van de voorbeelden niet te voorkomen, hoewel zij door hun diverse aspecten op verschillende onderwerpen betrekking kunnen hebben. Een voorbeeld ter illustratie van een bepaald onderwerp kan namelijk opnieuw worden gebruikt als voorbeeld bij een ander onderwerp, waarbij het om een ander aspect gaat. Het onvermeld laten van een eerder gegeven voorbeeld zou bij een ander onderwerp als een omissie kunnen worden ervaren.

Expansie en contractie van landen, in het bijzonder in Midden-Europa, heeft tot naamsverandering van steden en rivieren geleid. Wij volgen de naamgeving, die in de desbetreffende tijd gebruikelijk was, met tussen haken de huidige naam, bijvoorbeeld Danzig (Gdańsk) in 1930. De huidige namen worden door de oude namen tussen haken gevolgd, bijvoorbeeld Gdańsk (Danzig) in 2023. Een schuine streep tussen namen beduidt, dat beide namen in het desbetreffende land een officiële status hebben, bijvoorbeeld Bolzano/Bozen in Italië. Daarbij houden we de officiële volgorde aan.

Om grip op de veelvormige materie te krijgen is het noodzakelijk definities te geven, de werking van het grensmechanisme uiteen te zetten en schematisch te werk te gaan. Deze werkwijze verdiept het inzicht in de grenzen en stelt ons in staat de drie hoofdvragen te beantwoorden.

2

West- en Midden-Europa

Zoals eerder is aangegeven, omvat het studiegebied de landen in West- en Midden-Europa. Deze landen behoren tot de *westerse beschaving*. De Europese staten ten oosten en ten zuidoosten daarvan behoren tot de *orthodox-christelijke beschaving*, waarvan sommige ook de invloed van de islamitische beschaving hebben ondergaan.¹ Zij vallen niet onder het studiegebied.

Toynbee (1946) laat de westerse beschaving rond 675 aanvangen na de chaos ten gevolge van de ondergang van het West-Romeinse Rijk.² Hij beschouwt de westerse beschaving als een kind van de ondergegangene *Grieks-Romeinse beschaving*. De afbraak van het West-Romeinse Rijk ging gepaard met het sterker en machtiger worden van de katholieke kerk. De kerk bewaarde echter de affiliatie met de Grieks-Romeinse beschaving. De titel van *pontifex maximus* (opperpriester) ging van de Romeinse keizer over op de paus en de Kerk nam wereldlijke functies van het Romeinse Rijk over. Het Latijn werd als gesproken en geschreven taal door de kerk gehandhaafd. Aldus vormde het christendom de verbinding tussen de nieuwe westerse beschaving en de oude Grieks-Romeinse beschaving. Het christendom vormde de gemeenschappelijke grondslag voor de cultuur van alle landen in West- en Midden-Europa.

Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat Toynbee nog een tweede kind van de Grieks-Romeinse beschaving noemt, namelijk de orthodox-christelijke beschaving.³ Na de definitieve splitsing van het Romeinse Rijk in 395 evolueerde het oostelijk deel tot het Byzantijnse Rijk. Zijn inwoners noemden zich weliswaar Romeinen, maar spraken Grieks. Terwijl de kerk in West- en Midden-Europa zich in de Middeleeuwen tot een onafhankelijke gecentraliseerde instelling ontwikkelde, werd de kerk

in Constantinopel een onderdeel van de Byzantijnse staat, waarbij de keizer hoofd van de kerk werd (*cesaropapisme*). In 1054 kwam het tot een *schisma* tussen wat later de rooms-katholieke kerk en de orthodoxe kerk genoemd zouden worden. In de Oost- en Zuidoost-Europese landen is de orthodoxe kerk aan de staat onderworpen gebleven.

Jacques Pirenne (1945-1956) maakt in zijn beschrijving van de wereldgeschiedenis steeds een onderscheid tussen *gesloten agrarische samenlevingen* enerzijds en *open, op handel en zeevaart gerichte samenlevingen* anderzijds. In de kustgebieden van Europa ontstonden al in de vroege Middeleeuwen tal van handelscentra. Deze ontwikkeling zette een cumulatief proces in gang, dat de westerse beschaving haar eigen karakteristieken van openheid, de wil tot verbetering en vernieuwing, en de daaruit voortvloeiende dynamiek heeft gegeven.

In de ontwikkeling van de West-Europese landen zijn individuele rechten en vrijheden voortdurend sterker geworden, zij het dat op gezette tijden despoten optraden, die ze juist hebben ingeperkt. Individuele rechten en vrijheden gaven ruimte aan het ondernemerschap en innovatie op velerlei terrein, hetgeen de welvaart en het militair vermogen van de landen van de westerse beschaving aanzienlijk vergroot heeft. Individuele rechten en vrijheden bevorderden stedelijk zelfbestuur en de opkomst van vertegenwoordigende lichamen. Dat stimuleerde vervolgens het ontstaan van een overheid, die de naleving van contracten garandeert, eigendom respecteert en iedereen gelijk behandelt. Het loont dan voor iedere burger om hard te werken en te investeren. Op deze wijze worden welvaart en economische ontwikkeling gegenereerd.⁴

Deze economisch en cultureel gunstige ontwikkelingen traden niet op in Midden- Europa, althans niet vóór het midden van de 19^e eeuw. De vorst verkeerde daar in een politieke positie van afhankelijkheid van de adel en de geestelijkheid, die de boeren tot in de 19^e eeuw in een toestand van horigheid hielden, terwijl die in West-Europa mede dankzij de steun van de steden aan de vorst al lange tijd verdwenen was. Armoede

en een onontwikkelde bevolking in Midden-Europa leidde tot een *maatschappelijke grens* met West-Europa (zie paragraaf 4.6). Nochtans nam ook Midden-Europa deel aan dezelfde culturele ontwikkelingen als West-Europa: ook daar kwamen het protestantisme en de Verlichting op, ook daar kregen politieke denkrichtingen aandacht.

De concurrentie tussen de West-Europese staten versterkte enerzijds de beschreven gunstige ontwikkelingen, maar leidde ook tot oorlogen en grenswijzigingen. In de 19^e eeuw ontstonden in West-Europa liberale, democratische samenlevingen, waarin een evenwicht bestond tussen de *staat*, de *rechtsorde* en de *politieke verantwoording*.⁵ De rechtsorde begrenst de macht van de staat door de toepassing van rechtsregels en de politieke verantwoording maakt in laatste instantie de staat ondergeschikt aan de volkswil. Het nationalisme verscherpte de betekenis van de grenzen en dat gold ook voor de landen in Midden-Europa. De democratische ontwikkeling in Midden-Europa begon in de 20^e eeuw, maar werd door communistische, fascistische en nationaalsocialistische regimes tijdelijk onderbroken. Dat gold overigens ook voor Spanje en Portugal. Tegenwoordig zijn de landen van West- en Midden-Europa door allerlei verdragen, waaronder die van de NAVO en de EU, politiek, militair en economisch met elkaar verbonden (zie paragraaf 9.7).

Deze uiteenzetting laat zien, dat de keuze voor West- en Midden-Europa niet alleen is ingegeven om de studie een pragmatische begrenzing te geven, maar ook omdat de landen van West- en Midden-Europa tot de westerse beschaving behoren en uit dien hoofde, althans tot op zekere hoogte, een culturele eenheid vormen.

Het Rijk van Karel de Grote (reg. 768-814) en zijn opvolger Lodewijk de Vrome (reg. 814-843) werd eerst in drie delen verdeeld en later teruggebracht tot twee delen (zie paragraaf 8.3). Het verval van de ontstane rijkdelen resulteerde in een verdere fragmentatie in talloze territoria, die door de adel en de geestelijkheid werden bestuurd. In dit feodale systeem hadden de koningen in feite weinig macht buiten het gebied van

hun hoofdstad. De aanvankelijk door de adel en geestelijkheid gekozen koningen slaagden erin hun macht over hun grondgebied te vergroten door de macht van de adel en de wereldlijke macht van de geestelijkheid terug te dringen. Dit proces deed zich vooral voor in West-Europa. Het resulteerde in monarchieën, die in staat waren het geweldsmonopolie te centraliseren en op basis daarvan wet en orde in hun landen te handhaven en soldaten te contracteren om hun staat te beschermen of uit te breiden. Het koningschap werd erfelijk gemaakt. Aan het christendom ontleenden zij formeel hun macht, want zij regeerden bij de gratie Gods (*gratia* = genade) over de door God ingestelde standen van geestelijkheid, adel en boeren (inclusief stedelingen). Tegelijkertijd dienden de koningen verantwoording af te leggen aan God.

Deze *nieuwe monarchieën* begonnen zich vanaf ca. 1400 af te tekenen, zij het dat in Midden-Europa de adel een sterke positie ten opzichte van de koningen wist te behouden.⁶ De fragmentatie in talloze territoria werd, in het algemeen gesproken, toen een halt toegeroepen. Sindsdien is de staat in kracht voortdurend toegenomen. Er werden staande legers geformeerd. Op grond hiervan leggen wij in onze studie van de grenzen in West- en Midden-Europa de nadruk op de periode vanaf 1400 tot heden.

3

Staten en grenzen

3.1 Ontwikkeling tot een samenleving op staatsniveau

Wij leven in een wereld van staten, die van elkaar door grenzen gescheiden worden. De vroege menselijke samenlevingen werden echter niet door staten gevormd. Er waren toen geen staatsgrenzen. Ze zijn ontstaan, toen de menselijke samenleving in de loop van de tijd zich ontwikkelde tot een samenleving op staatsniveau.

In de ontwikkeling van een samenleving kan men de volgende drie fasen onderscheiden:¹

- (a) De oervorm van de menselijke sociale organisatie is een *samenleving op groepsniveau*. In dit type samenleving worden leiders op basis van consensus gekozen. Deze samenleving is egalitair. Vrouwen trouwen met een man uit een andere groep. Zij worden uitgewisseld om conflicten tussen de groepen over grondgebied en bestaansmiddelen te dempen. Er is uitsluitend groeps eigendom. Er bestaat geen wet, die door een derde wordt gehandhaafd. Een samenleving op groepsniveau verplaatst zich, zodra op haar grondgebied geen bestaansmiddelen meer beschikbaar zijn.
- (b) De opkomst van de landbouw, negen- tot tienduizend jaar geleden, maakte een veel hogere bevolkingsdichtheid mogelijk, waardoor mensen op een veel grotere schaal met elkaar in contact stonden. Dit maakt een *tribale samenleving* mogelijk. De stam bestaat uit segmenten, die alle een gemeenschappelijke afkomst veronderstellen. Een segment kan over gemeenschappelijk eigendom beschikken, dat echter niet verkocht kan worden. Er is geen systeem van wetshandhaving, waardoor onderhandelingen en bloedwraak een belangrijke plaats innemen. De leider van een